

КОНКУРЕНЦИЯ НА ЕЗИКОВИ МОДЕЛИ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО (ПРЕДВАРИТЕЛНИ ПРОУЧВАНИЯ И РАБОТНА ХИПОТЕЗА)

Маргарита Гергинова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

COMPETITION OF DIALECT MODELS DURING THE BULGARIAN RENAISSANCE (PRELIMINARY STUDIES AND A WORKING HYPOTHESIS)

Margarita Gerginova
Sofia University “St. Kliment Ohridski”

The incorporation and competition of dialect models during the Bulgarian Renaissance can be explained both with a number of extra-linguistic peculiarities and with deliberately enforced norms, which were probably motivated by a strong sense of the revival of regional linguistic peculiarities. The present research is part of a PhD thesis, whose main task is to typologize in detail certain linguistic phenomena due to a competition between Western and Eastern dialects, by following the complex processes of interaction in texts from the Bulgarian Renaissance era.

Keywords: dialect models, terminological collocation, Bulgarian literary language.

Настоящата статия е част от дисертационно изследване, което си поставя за задача да типологизира в детайли конкуренцията между избрани езикови явления от източните и западните диалекти, като проследи сложните процеси на взаимодействие в текстовете на българските възрожденци. Темата предполага редица терминологични уточнения, които ще бъдат част от теоретичната рамка на проучването – същност и специфика на понятието „езикови модели“ през Възраждането; разширяване на дефиницията, широко застъпена в теорията на книжовните езици, за езиковата конкуренция и конкуренция на езиковите модели, прецизиране на понятието „езиков модел“ с оглед на сложната и динамична ситуация, в която съществуват изразните средства през Възраждането. Въпреки натрупаните сериозни изследвания върху темата за диалектната основа на оформящия се книжовен език изследването

допълва редица научни концепции, като поставя акцент върху специфичните процеси през Възраждането (вж. изследванията на Б. Цонев, Ст. Стойков, Л. Андрейчин, Р. Русинов, М. Виденов, К. Вачкова, Д. Иванова, Н. Николова, Б. Вълчев). Задълбоченият анализ, подкрепен с примери от текстове, в които се преплитат различни диалектни особености, ще даде по-конкретна представа за пътищата, по които конкуриращите се изразни средства си проправят път към книжовноезиковата нормативност.

Широката гама от теми и проблеми, свързани с възрожденския език, предполага ясна дефиниция на понятието „езиков модел“. В научната литература съществуват голям брой определения. С оглед на дисертационното изследване под „езиков модел“ ще се разбират разнообразните варианти на конкуриращите се изразни единици от различните диалекти. Тъй като през Възраждането езиковата ситуация е сложна и динамична, в редица случаи ще бъдат разглеждани и специфичните прояви на конкуренция между т.нар. „народно-разговорно начало“ и черковнославянския език. В своята широта изследването позволява и разбирането, че става дума за конкуренция на езиковите форми и концепциите за езика в граматиките; конкуренция в книжовноезиковата практика или за конкурентни модели в установяването на нормата. На този етап в изследването се поставя акцент върху ранното Възраждане, в което съществува много силна конкуренция между изразните средства, която паралелно с редица екстралингвистични фактори (липса на установена традиция; силно раздробена диалектна територия; неразвита социално-образователна структура; липса на обособен институционален център, което е пряко обвързано с липсата на столица) още повече усложнява езиковата ситуация и затруднява книжовниците. В дисертационния текст се предвижда материалът да бъде ексцерпиран най-вече от текстовете на възрожденци, работили през третата четвърт на 19. век. Това се налага поради установената практика, в която редица специфични конкуренции между езиковите явления са били в процес на надмощие. Всичко това налага и една от основните цели: изследването да събере и да опише, да типологизира в детайли основни лингвистични процеси, в които се конкурират езикови особености в текстовете на възрожденците

и се смесват черти от различните български диалекти. Смесването и конкурирането на диалектни модели в историята на новобългарския книжовен език може да бъде обяснено както с множество екстралингвистични особености, така и с тенденциозно налагане на нормите, вероятно мотивирано от силния усет на възрожденците за надрегионалните езикови особености. И двата процеса са сложни и непоследователни. По тази причина историческата лингвистика въвежда понятия като смяна на диалектната основа (30-те и 40-те години на 19. век); моно- и полидиалектна основа и др., които в редица свои детайли се нуждаят от научна преоценка. Изследването изисква да съобразим научния инструментариум с нови постановки и терминологични уточнения, които задават съвременните изследователи по история на новобългарския книжовен език. Във връзка с анализа се налага например преосмисляне на термина „народно-разговорно начало“, като в текста приемаме съвременното определение на Д. Иванова за „говорна основа“, която според нея се базира на градските говори (Иванова 2017: 218). Тъй като днес се водят спорове за правото на дублетна кодификация при редица езикови явления като ятовия преглас, метатезата, бройната форма при имената от м. р., съгласуването при формите за учтивост, **-ме** окончанието и т. н., съвременната кодификация би трябвало да анализира по-задълбочено историческите процеси от Възраждането, в които различни форми са се конкурирали, а днес са поставени в много сложни и деликатни отношения на надмощие и приспособяване. Първата половина на 19. век е време, в което се поставят основите на книжовния език и протичат ключови процеси, залегнали по-късно в изграждащия се новобългарски книжовен език поради социално-икономически причини (Русинов 1980), замяната на духовниците със светски тип книжовници (Вълчев 2008), което е свързано с въвеждането на светско образование чрез основаване на граждански тип училища, както и редица характерни типологични характеристики (Вачкова 2008), свързани със социалната пирамида на българското общество, с развитието на просветата и образованието, с отпечатването на граматични трудове, които задават водещ модел в разволя на определени езикови явления (Венедиктов 1981).

Когато става дума за конкуренцията между езикови форми и явления през Възраждането, коментирани по-горе в текста, дискусиите обикновено са насочени към конкуренция между така нареченото народно-разговорно начало и черковнославянския език. Дисертационното изследване и в частност настоящата статия запълва необходимостта от детайлно описание, което да анализира и типологизира „борбата“ между конкуриращите се различни средства. Основната задача е не самоцелно да бъдат посочени и анализирани примери, а да се обвържат със спорни проблеми на съвременната кодификация (ятовия преглас, т. нар. мекане, членуването, местоименната система и т.н.), които се дължат на силната степен на конкуренция през Възраждането. В редица класически изследвания е подчертавано, че съвременните спорове, които кодификаторите от различни поколения водят, през Възраждането не само са познати, но и са били значително по-мощно застъпени, коментирани и анализирани.

В историята на новобългарския книжовен език и в частност неговото оформяне през Възраждането ключова е ролята на диалектите и на черковнославянския език, разбран от първите книжовници като старобългарски език. Ядрото на тези градивни елементи е широко проучено в почти всички изследвания – от тези на акад. Ал. Т.-Балан до днес. В детайли са описани характеристиките на вътрешнодиалектните системи, на влиянието на черковнославянския, но не са разгледани задълбочено сложните взаимоотношения в рамките на самия диалект. Конкуренцията между отделните подсистеми в българските диалекти (лингвистичните и екстралингвистичните фактори), които се включват в различно време, в различна степен, с много и специфични конкуриращи се езикови модели, някои от които и до днес продължават своите интересни сфери на пресичане, конкуренция, надмощие и така нататък, налага разнообразието от езикови средства от Възраждането до днес. Научната хипотеза ще бъде изградена на базата на наблюдения върху разнообразието на елементи от всички равнища на езиковата система, които позволяват да бъдат обособени отделни езикови явления и да се проследи при какви условия на конкурентност са се развивали и как днес са достигнали до решение в съвременната кодификация. Един характерен пример е

конкуренцията между бройната форма и така нареченото обикновено множествено число при съществителни имена от мъжки род или пък конкуренцията само в рамките на числовата парадигма. У Паисий Хилендарски например неслучайно се употребяват четири окончания за множествено число при едносричните и многосричните имена от мъжки род: крал**ЕВЕ**, цар**ОВЕ**, царі, орач**Е**, копач**Е**, римлан**Е**. Наблюденията ще дадат повод да се обобщят тенденциите в две посоки:

Езикови явления с установен още през Възраждането непроменилив и устойчив характер. Например днес никой не коментира окончанията за мн.ч. при многосричните съществителни имена, докато непрекъснат повод за коментар са *-ме*-окончанията при глаголите от I и II спр., 1 л. мн. ч., сег. време.

Това определя и възможна хипотеза за втори теоретичен модел, според който от Възраждането до днес някои езикови явления са в процес на непрекъсната динамика и конкуренция: ятов преглас, палаталност – депалаталност и др. На този етап от изследването са предвидени наблюдения върху езикови явления, които днес предизвикват широки дискусии и са повод за различни промени, свързани с книжовноезиковата норма. Тези наблюдения ще обобщят, разбира се, редица класически постановки както за състоянието на книжовната практика и за вариантноста при употребата на различни норми през Възраждането, така и в ретроспективен план – от съвременето ни към Възраждането:

- ятов преглас и проблемът за названието на т. нар. променливо *я*, което се наложи като филологически жаргон (особено в учебниците за български език в средното училище) и се употребява масово вместо коректното *ятов преглас*;
- окончанието *-ме* 1 л. мн. ч., сег. вр. I и II спр. на глагола;
- редукция;
- палаталност – депалаталност в различно обкръжение (*nomina agentis*, суфиксите *-алня* и *-илня* при имената от женски род);
- конкуренция между суфиксите за мн.ч при многосричните съществителни имена от м.р.;
- конкуренция между генерализираните винителни форми при същ. от ж. род;

- конкуренция между чл. морфема *-тъ* и *-та* при имената от женски род;
- конкуренция при метатезата на ликвидните съгласни;
- личностоименната парадигма;
- членната морфема – конкуренция на моделите и ситуационна маркираност, обусловена от спецификата на диалектите;
- конкуренция на словоредата на модификаторите в именната фраза.

Днес по-голяма част от посочените явления са с утвърдени норми и съответна кодификация, но в същото време остава недобре проучена историята и пътят, по който са достигнали до съвременните процеси на нормоутвърждаване.

На пръв поглед избраните езикови явления изглеждат подробно проучени. Липсва обаче целенасочено и задълбочено изследване, което да ги типологизира и да ги систематизира хронологично. Един от възрожденските книжовници, у когото се наблюдава силно изразен модел на преплитане на езикови елементи на всички равнища, е Паисий Хилендарски. В „Историята“ се наблюдават няколко модела на окончание за мн. ч. при едносричните и многосричните имена от мъжки род, които изразяват едно и също граматично значение и представят елементи от различни български говори. В текста се наблюдава и логична закономерност, мотивирана от различните източници, които е използвал – силно влияние от източните говори, свързано с дейността му на монах, който е събирал такси за манастира. Тук езиковата картина допълнително се усложнява и от различните литературни и исторически източници, които е употребявал. Убедителни примери от текстове на Хр. Ботев, П. Р. Славейков и Неофит Рилски също потвърждават научната хипотеза. Обект на коментар например е ятовата гласна и *e*-рефлекс у книжовници от Централните балкански говори: *вЕрно*, *завидЕ*, *свЕт*, *колЕно*, *славЕнски*; *лЕпост*, (П. Р. Славейков „Изворът на белоногата“), но и *сЯкна* (югоизточно диалектно влияние, което се наблюдава, разбира се, ареално и в други български говори, например в Тетевенско); *облЕно*, *премЕна*, *засмЕна*, *наЕден*, *нЕма* (Ботев), *самодиви в бяла премЕна* (Ботев, „Хаджи Димитър“). У Неофит Рилски традици-

онно преобладава екавият изговор и като нормополагане, и като нормоутвърждаване, но въпреки това в текста на „Болгарска граматика“ успоредно с форми като *вЕра, грЕх* се срещат *лЯп, пЯсак* и др. В текста на Неофит Рилски посочените примери се отнасят до особености, свързани с правописа.

Интересно от езикова гледна точка е разпространението на окончание *-ме* у книжовници от Централните балкански говори: *да търпиме, да мълчиме, не можеме, не щеме* (П. Р. Славейков); *И не знаем, не можеме, не щеме, да работим за себе си със време* („Не сме народ“); *Броиме време..., но и броим и с вяра в туй скотско племе...* (Ботев „Елегия“); *се ние си харчиме* („Това ви чака“); *погледнеме, да се убедиме, броиме епохата* (от статия във вестник „Знаме“) и паралелно с тях употреба на *кажем*; *Нека говори кой що ще, а ние да кажем* (от статия във вестник „Знаме“). Вестникарският език насочва към разговорното и вероятно Ботев възприема тази форма като представителна и по-широко употребима. Интерес за научното изследване представлява конкуренцията:

Западна говорна основа – особености от източнобългарски тип и обратно

Текстовете на Неофит Рилски, в които срещу преобладаващия брой особености, характерни за банско-разложките диалекти, се срещат повече от 300 особености, характерни за източните български говори, което е естествен резултат от „даскалуването“ на Н. Рилски в училищата в Копривщица и в Габрово.

Източнобългарска основа – особености от западните говори

Творчеството на Петко Славейков, в което се откриват различни елементи, традиционно приписвани на западните български диалекти, а един от най-ярките е именно рефлексът на ятовата гласна в Е. Тази научна хипотеза ще бъде особено внимателно наблюдавана, тъй като в част от балканските говори също има екави форми от старобългарската ятова гласна (в окончания на наречия, глаголни окончания и други).

В заключение може да се обобщи, че сложните лингвистически процеси определят динамиката на езиковите процеси от Възраждането до наши дни; Книжовниците – творци и на езика новобългарски, проявяват верен усет към еластичността на конкуриращите се езикови модели и в разбирането си за полидиалектна основа и дават възможност езикови особености от различни говори да се включват полифонично в изграждането на новобългарския книжовен език. Това разбиране постепенно се изгражда у посочените автори като концепция за общ за всички българи книжовен език – единен и монолитен. Редица процеси и до днес не са стихнали и са повод социолингвистите да налагат именно възрожденската представа за конкуриращите се езикови модели. Изследването ще позволи в детайли да се установят елементите на диалектното и припокриването им чрез допускане на различни варианти, които книжовниците са възприемали като **представителни и общоупотребими**. При анализа на повече текстове ще бъдат направени уточнения в детайли за участието на българските диалекти, за изграждането на различни елементи от съвременната кодифицирана система. Например традиционно определяме редукцията при гласните *e-и* като влияние на източните български говори; умерената степен на редукция в книжовния език е заимствана от западните диалекти, но е интересно, че в най-новите проучвания (Жобов/Zhobov 2004) се подчертава, че от съвременна гледна точка няма български диалект, който да не познава редукцията като езиково явление. У редица автори изборът на определена граматическа форма влияе върху стихотворния ритъм. Роля тук играе и фолклорната традиция. У книжовници като Петко Р. Славейков се наблюдава конкуренция между два и три езикови модела: екане от западните говори, т. нар. свръхякане, характерно за югоизточните говори (днес то е особено проблематично при прилагателните, местоименията и миналите св. и несв. деятелни причастия, при които се налагат отклонения от книжовноезиковата норма, но тези отклонения се възприемат от редица съвременни изследователи като налагаща се „нова“ норма). Обобщенията от дисертационното изследване ще покажат на съвременните кодификатори, че динамиката на езиковите модели

днес всъщност преповтаря динамиката на същите процеси през Възраждането, но в много по-различни условия.

БИБЛИОГРАФИЯ

- ИНБКЕ/INBKE 1989:** *История на новобългарския книжовен език*. София: Издателство на БАН, София, 1989. [Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1989.]
- Вачкова/Vachkova 2008:** Вачкова, К. *Типологична характеристика на българския книжовен език*. Шумен, УИ „Епископ Константин Преславски“, 2008. [Vachkova, K. *Tipologichna harakteristika na balgarskiya knizhoven ezik*. Shumen: UI “Episkop Konstantin Preslavski”, 2008.]
- Вачкова К., Николова Н. 2017:** Вачкова К., Н. Николова (рецензия) – вж. Диана Иванова. „История на новобългарския книжовен език“. Второ допълнително преработено издание. Пловдив, УИ „Паисий Хилендарски“, сп. Български език. [Vachkova, K., Nikolova N., retsenzia na “Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik”. Vtoro dopalnitelno preraboteno izdanie. Plovdiv UI “Paisiy Hilendarski”, sp. Balgarski ezik, 2017.]
- Венедиктов/Venediktov 1981:** Венедиктов, Г. К. *Из истории современного болгарского литературного языка*. София, Издателство на БАН, 1981. [Venediktov, G. K. *Iz istorii sovremennogo bolgarskogo yazyuka*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1981.]
- Вълчев/Valchev 2009:** Вълчев Б. Още веднъж за диалектната основа на българския книжовен език. // *Юбилеен сборник на Филологическия факултет на Югозападния университет по повод 20-годишнината на специалността „Българска филология*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“ 2009, 34 – 45. [Valchev, B. *Oshte vednazh za dialektната основа на balgarskiya nizhoven ezik*. // *Sbornik na Filologicheski fakultet na Yugozapadnia universitet po povod 20-godishninata na spetsialnostta “Balgarska filologiya”*. Blagoevgrad: UI “Neofit Rilski“, 2009, 34 – 45.]
- Генчев/Genchev 1981:** Генчев, Н. *Българско възраждане*. София: Отечествен фронт, 1981. [Genchev, N. *Balgarsko vazrazhdane*. Sofia: Otechestven front, 1981.]
- Жобов/Zhobov 2004:** Жобов, Вл. *Звуковете в българския език*. София: Сема-РШ, 2004. [Zhobov, Vl. *Zvukovete v balgarskiya ezik*. Sofia: Sema – RSH, 2004.]
- Иванова/Ivanova 2017:** Иванова, Д. *История на новобългарския книжовен език*. Второ допълнено преработено издание. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2017. [Ivanova, D. *Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik*. Plovdiv: UI “Paisiy Hilendarski”, 2017.]
- Миланов/Milanov 2017:** Миланов, В. *История на новобългарския книжовен език. Избрани текстове*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, София 2017. [Milanov, V. *Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik. Izbrani tekstove*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, 2017.]
- Мурдаров/Murdarov 2002:** Мурдаров, В. *Из историята на новобългарския книжовен език и на науката за него*. София: Просвета, 2002. [Murdarov, V.

Iz istoriyata na novobalgarskiya knizhoven ezik i na naukata za nego. Sofia: Prosveta, 2002.]

- Първев/Parvev 1989:** Първев, Хр. За исторически подход към общобългарската народно-разговорна основа на националния ни книжовен език. // *Език и литература*, 1989, кн. 6, 16 – 26. [Parvev, Hr. Za istoricheskiya podhod kam obshtribalgarskata narodno-razgovorna osnova na natsionalniya ni knizhoven ezik. // *Ezik i literatura*, 1989, kn. 6, 16 – 26.]
- Русинов/Rusinov 1980:** Русинов, Р. *История на новобългарския книжовен език.* София: Наука и изкуство, 1980. [Rusinov, R. Istoriyata na novobalgarskiya knizhoven ezik. Sofia: Nauka i izkustvo, 1980.]
- Стойков/Stoykov 2002:** Стойков, Ст. *Българска диалектология.* София, АИ „Проф. Марин Дринов“, 2002. [Stoykov, St. *Balgarska dialektologiya.* Sofia: AI “Prof. Marin Drinov”, 2002.]
- Теодоров-Балан/Teodorov-Balan 1987:** Теодоров-Балан, Ал. Български изток и запад в книжовния език. // Теодоров-Балан, Ал. *Любов за родна реч.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008. [Teodorov-Balan, Al. Balgarski iztok i zapad v knizhovniya ezik. // Teodorov-Balan, Al. *Lyubov za rodna rech.* Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, 2008.]

ЕКСЦЕРПИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

- Ботев/Botev 1976:** Ботев, Хр. *Събрани съчинения.* Т. 1, Т. 2. София: Български писател, 1976. [Botev, Hr. Sabrani sachinenia t.1 i t.2, Sofia: Balgarski pisatel, 1976.]
- Рилски/Rilski 1926:** Рилски, Н. *Избрани съчинения.* София: Държавна печатница, 1929. [Rilski, N. Izbrani sachinenia. Sofia: Durzhavna pechatnitsa, 1929.]
- Славейков/Slaveikov 1978 – 1981:** Славейков, П. Р. *Събрани съчинения.* Т. 2. София: Български писател, 1978 – 1981. [Slaveykov, P. R. Sabrani sachinenia. T. 2. Sofia: Balgarski pisatel, 1978 – 1981.]